

7. Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Каузометрия: методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. – 2-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Смысл, 2008. – 294 с.
8. Пинаева С.Е., Андреев Н.В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости // Вопросы психологии. – 1996. – № 2. – С. 3-10.
9. Романюк Л.В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 188 с.
10. Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога [Електронний ресурс] / У психолога. – Режим доступу до порталу: [http://upsihologa.com.ua/tytarenko\\_crisis2.html](http://upsihologa.com.ua/tytarenko_crisis2.html)
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ.; Общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
12. Эриксон Г. Эрик. Детство и общество. – СПб.: Ленато: АСТ, 1996. – 592 с.
13. Kohlberg L. Moral stages and moralization: The cognitive developmental approach // Moral development and behavior: Theory research and Social issues. – N.Y., 1976. – P. 31-53.
14. Kohlberg L. Moral development and identification // Child psychology. – Chicago: NSSE, 1963. – P. 277-332.

In article the conceptual analysis of intellectual, moral development and crises of the person in a context of an age periodization is made. It is supposed – process of becoming person's values in ontogenese passes certain life cycles which each twelve years change on the average and accordingly the hierarchy and the content of values changes.

**Key words:** becoming of values, system of values, the person in ontogenese, stages of becoming of values, intellectual development, moral development, emotional development, crisis of the person.

*Отримано: 23.09.2009*

**УДК 155.9**

*Н.І. Савченко*

## **РОЛЬ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ В АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРОЦЕСУ СТАРІННЯ**

У статті висвітлено особливості психологічного захисту та копінг-стратегій людей пізнього дорослого віку. Автор аналізує теоретичні дані, результати клінічних та геріатричних досліджень психологічного захисту та вікових особливостей осіб похилого віку. Визначається напрямок майбутнього дослідження захисних механізмів людей пізнього дорослого віку.

**Ключові слова:** психологічний захист, захисні механізми, особа пізнього дорослого віку, процес старіння, адаптація.

В статтю розкриваються особливості психологічної захисту і копіювання стратегій похилих людей. Проведення аналізу теоретичних даних, результатів клінічних і геріатричних досліджень психологічної захисту, а також вікових особливостей похилих людей. Визначаються напрямки майбутнього дослідження захисних механізмів людей похилого віку.

**Ключевые слова:** психологическая защита, защитные механизмы, личность позднего взрослого возраста, процесс старения, адаптация.

Основоположною тенденцією сучасного розвитку суспільства є системне ускладнення соціуму, його більший тиск на особистість, підвищення драматизму соціальних відносин. Інформаційна насиченість оточуючого світу вимагає особливо інтенсивного розвитку у людини тих чи інших особистісних якостей, які найбільшою мірою забезпечують ефективне пристосування до соціуму. Однією з адаптаційних систем особистості є психологічний захист. Експериментальні дослідження свідчать, що психологічний захист визначає суб'єктивний комфорт особистості в усіх ситуаціях напруження, в патології, в професійній та побутовій діяльності.

Проблема захисної поведінки постає перед дослідниками питань клінічної психології, психології управління, психології розвитку, з нею стикаються психотерапевти, педагоги, менеджери та інші професіонали. Серед багатьох відомих дослідників проблеми психологічного захисту слід згадати Ф. Бассіна, Ю. Захарову, М. Кляйн, Ж. Лапланш, Г. Ліндсея, Ж.-Б. Панталісю, З. Фрейда, А. Фрейд та ін.

Захисні механізми психоаналізу визначає як механізми усунення або зведення до мінімуму негативних, травмуючих особистість переживань, пов'язаних з внутрішніми чи зовнішніми конфліктами, станами тривоги чи дискомфорту.

Захисні механізми психіки виникають у ранньому дитинстві та розвиваються впродовж життя. Вони представляють собою пристосувальні процеси, властивості, якості, яких особистість набуває в процесі соціалізації. Отже, механізми психологічного захисту ніби оберігають усвідомлення особистістю різного роду негативних емоційних переживань та перцепцій, сприяють збереженню психологічного гомеостазу, стабільності, вирішення внутрішньоособистісних конфліктів і протікають на несвідомому та підсвідомому рівнях [9].

Терміни «психологічний захист», «захисні механізми» були введені З.Фрейдом. Він вважав, що захист – узагальнена назва для будь-яких технік, які Его може застосовувати при конфлікті. До таких «технік» З.Фрейд відносив: витіснення; здійснення того, що не сталося; ідентифікацію; ізоляцію; інтроекцію; викривлення до протилежності; звернення проти особи; проекцію та сублімацію.

Більш повно концепція механізмів психологічного захисту подана А.Фрейд. Вона розглядає захисні механізми як один з ме-

ханізмів адаптації та інтеграції особистості; як несвідомі, набуті в процесі розвитку особистості способи досягнення Я компромісу між протидійчими силами Воно та Над-Я і зовнішньою дійсністю. Механізми психологічного захисту спрямовані на зменшення тривоги, викликані інтрапсихічним конфліктом. Як і З. Фрейд, А. Фрейд вважала, що захисний механізм ґрунтується на двох типах реакцій: блокуванні вираження імпульсів у свідомій поведінці та викривленні їх до такого ступеня, щоб початкова їх інтенсивність помітно знизилась чи відхилилась у бік [13].

А. Фрейд запропонувала вважати захисними такі «психодинамічні» механізми: 1) витіснення (подавлення); 2) регресію; 3) формування реакції; 4) ізоляцію; 5) заперечення (анулювання) здійсненої дії, того, що відбувається; 6) проєкцію; 7) інтроєкцію; 8) звернення на власну особистість; 9) перетворення у свою протилежність; 10) сублимацію. А. Фрейд, очевидно, механізм переміщення ототожнювала із сублимацією і тому не виділяла як самостійний захисний механізм. Інша особливість запропонованого нею списку полягала в тому, що в нього включені ті захисні механізми, які мимовільно чи частково усвідомлено використовуються переважно для захисту від внутрішніх фрустраторів. Згодом цей список було доповнено новими механізмами, спрямованими проти зовнішніх фрустраторів: 11) втеча від ситуації; 12) заперечення; 13) ідентифікація; 14) обмеження Я [5]. Але й цей список неповний, його доречно доповнити такими захисно-адаптивними механізмами, як раціоналізація, фантазія, конверсія, символізація, переміщення.

Надалі в роботах психоаналітиків різних шкіл, течій та напрямів уточнювалося розуміння виявлених захисних механізмів і постулювалася наявність ще низки інших механізмів захисту (Г. Бібрінг, Ю. Захарова, Ж. Лапланш, Г. Ліндсей, Ж.-Б. Понталісю, К. Холл та ін.).

Зокрема, Ю.Б. Захарова вважає, що психологічний захист функціонує на внутрішньоособистісному, міжособистісному та міжгруповому рівнях. «Внутрішній» захист – актуалізація захисних механізмів при загрозі Я-образу (особистісній ідентичності) з боку власного досвіду. Захист, спрямований на збереження Я-образу в міжособистісній взаємодії, – актуалізація захисних механізмів при загрозі особистісній ідентичності суб'єкта з боку «іншого». При цьому припускається, що взаємодія повністю детермінується індивідуальними стосунками та характеристиками. Під захистом, спрямованим на збереження Ми-образу, тобто Я-образу суб'єкта як члена певної соціальної групи, Захарова розуміє актуалізацію захисних механізмів при загрозі соціальної ідентичності індивіда у взаємодії його як члена певної соціальної групи з членами інших груп. Цей тип взаємодії значно детермінується соціальними стереотипами міжгрупового сприйняття [12].

Думки авторів щодо повного, чіткого та однозначного структурованого поняття про захисні механізми досить різні. Але найбільш широко, принаймні в працях радянських вчених, проблема психологічного захисту висвітлена в аспекті її генезису, а саме,

тісно переплітаються з проблемою батьківсько-дитячих відносин. Зокрема, Є.Т. Соколова вважає психологічний захист тим первинним інтрапсихічним утворенням, котре є наслідком обмеження спонтанної експресії дитини. Саме за допомогою механізмів психологічного захисту стабілізується так звана «позитивна Я-концепція», і слабшає емоційний конфлікт, що їй загрожує.

Також необхідно виділити групу авторів, котрі розглядали в різних парадигмах психологічного знання проблему ранніх міжособистісних взаємодій суб'єкта та їх наслідків. Серед таких дослідників Р. Бернс, Д. Шектер, А. Адлер, К. Хорні, В. Байярд і Д. Байярд, Є. Берн, Р. Плутчик та інші [5].

Проблематика механізмів психологічного захисту знайшла своє відображення в дослідженнях стресу, а також прихильники психосоматичної медицини активно вивчали та вивчають психологічний захист. Отже, існує думка про те, що ненормативне функціонування будь-якої захисної системи призводить до того, що біологічні пристосувальні реакції на іншому рівні набувають властивостей патогенного фактора. До таких концепцій слід віднести концепцію «символічної мови органів», теорію «специфічного емоційного конфлікту», розроблену в працях Ф. Александера, концепцію «профілю особистості», розроблену в працях Ф. Дунбар та інші [9].

З віком відбуваються суттєві функціональні і структурні зміни організму, що мають індивідуальні різниці. При цьому одні індивіди виявляються старшими за свій вік, а інші – молодшими. Мова йде не стільки про зовнішні ознаки, скільки про фізіологічні, анатомічні, психологічні прояви старіння.

Процес старіння визначається співвідношенням між низкою внутрішніх та зовнішніх факторів. До внутрішніх факторів належать особливості організації хромосом та реалізації закладеного генотипу, своєрідність обміну речовин, нейроендокринної регуляції, що забезпечує активність, перш за все, головного мозку, серцево-судинної та дихальної систем, стійкість імунологічного статусу. Ці внутрішні фактори сприяють найбільш вдалій віковій адаптації організму до умов життя, що змінюються.

До зовнішніх факторів належить спосіб життя, фізична активність, характер харчування, шкідливі звички, стреси [8].

Період геронтогенезу являється підсумком всього життєвого шляху людини. В цей період посилюється дія основних законів гетерохронності, нерівномірності, стабільності, що, в свою чергу означає наростання суперечливості в розвитку різних підструктур у психіці людини.

Як відомо, одним з найважливіших завдань життя людини, починаючи з підліткового віку, є підтримка відносно постійної ідентичності. Для людей пізнього дорослого віку підтримка відчуття сталості власної ідентичності може бути досить важливою. В результаті досліджень було виявлено, що у цей період життя пристосування – надзвичайно складне завдання, адже варто зазначити, що у старих людей сформувалася жорстка структура

особистості [6]. Крім того, успішній адаптації до старості перешкоджають і об'єктивні складнощі:

- необхідність пошуку та випробування нових життєвих ролей; може спостерігатись втрата Я або рольове змішування;
- порушення зв'язку між людиною та суспільством, втраченою близьких та друзів, обмеженням фізичної активності;
- динаміці попереднього життєвого шляху було властиве постійне розширення кола обов'язків перед суспільством, а зараз суспільство стає в позицію винного людям пізнього дорослого віку. Тому виникає небезпека переключення відповідальності за своє життя на суспільство, що заважає мобілізації внутрішніх ресурсів для успішного пристосування до пізньої дорослості;
- пізня дорослість – період найбільшої насиченості стресами;
- більшість людей очікують від власної старості слабкості, дряхлості, соціальної безпорадності.

Тому активізація компенсаторних механізмів вимагає глибокої перебудови ієрархії особистісних мотивів. Зрозуміло, що люди пізнього дорослого віку вимушені пристосовуватися не лише до нової ситуації зовні, але і реагувати на зміни в самій собі. Якби не захисні психічні механізми, то особистостям зі сталою, узаконеною системою поведінки було б не лише важко, а навіть неможливо діяти в різноманітному та мінливому середовищі [11].

Е. Еріксон вважав, що особистість у пізньому дорослому віці являється як продуктом більш ранньої поведінки, так і поточної ситуації. Він розглядав фінальну стадію розвитку як процес пошуків, під час якого в кінцевій консолідації смерть втрачає свою гостроту.

Спосіб захисту особистості та стратегія поведінки в пізньому дорослому віці залежать від багатьох факторів, а саме – від життєвого досвіду, особливостей особистості, сформованих стереотипів поведінки. Люди по-різному реагують на внутрішні труднощі. У людей пізнього дорослого віку виникають труднощі із самообслуговуванням, попередні соціальні мотиви поведінки майже повністю втрачають своє значення. Така ситуація призводить до різкого звуження кола інтересів та загострення рис характеру. Людина перестає цікавитись тим, що виходить за межі її суб'єктивного світу. Енергію, що залишилася, вона направляє на самозбереження. Різке звуження кола інтересів наприкінці життя можна розглядати як пристосувальне явище, котре має за мету збереження можливостей організму, що вичерпуються, та підтримку найбільш важливих життєвих функцій [6].

Англійська вчена Д.Б. Бромлей передбачає п'ять стратегій пристосування в пізньому дорослому віці.

- 1) **«Конструктивний тип»**. Характеризує зрілу особистість, добре інтегровану, яка насолоджується життям і повністю приймає всі факти й особливості пізнього дорослого віку.

- 2) **«Залежний тип»**. Суспільно прийнятна стратегія, але має тяжіння до пасивності та залежності. Індивід добре інтегрований, але покладається на інших людей, поєднує почуття загального задоволення життям з тенденцією до оптимізму.
- 3) **«Захисний тип»**. Менш конструктивна модель пристосування до пізнього дорослого віку. Люди цього типу перебільшено емоційно стримані, дещо прямолінійні, для них характерне песимістичне ставлення до старіння, вони не бачать переваг пізнього дорослого віку та заздять молоді. Захисний механізм, котрий використовується проти страху смерті, є активністю «через силу», передбачає постійне живлення зовнішніми діями.
- 4) **«Ворожий тип»**. Для людей цього типу характерна агресія, вибухи, підозрілість, перекладання провини на оточуючих за всі свої невдачі. Такі особи мало реалістичні в оцінці навколишнього світу, не сприймають свою старість, з відчаєм думають про прогресуючу втрату сил, вороже ставляться до всього світу.
- 5) **«Самоненавидячий тип»**. Люди цього типу відрізняються тим, що агресію вони спрямовують на себе, піддають критиці та зневажають своє життя, пасивні, часто перебувають у депресії, недостатньо ініціативні; песимістичні, не вірять, що можуть впливати на власне життя, почувують себе жертвою обставин; добре усвідомлюють факт старіння, але не заздять молодим; смерть не хвилює їх, вони сприймають її як позбавлення від страждань [7].

Також слід зазначити, що вітчизняний психолог А.І. Анцифорова висунула припущення, за яким людей пізнього дорослого віку поділила на дві групи. До першої групи вона відносить осіб, котрі характеризуються високою активністю, що пов'язана з позитивною установкою на майбутнє. Цікаві різноманітні справи, нові очікування, старі та нові дружні контакти породжують у них задоволеність життям та збільшують його тривалість. Представники другої групи пасивно ставляться до життя, відчують важке почуття непотрібності, віддаляються від оточення, коло їх інтересів звужується, і, як наслідок, звужується коефіцієнт інтелекту. Вони втрачають повагу до себе, важко переносять свій пізній вік, поринають в минуле і, будучи фізично здоровими, швидко дряхліють [11].

Головна психологічна проблема людей пізнього дорослого віку – пошук сенсу прожитих років життя. Головне, щоб у людини похилого віку було відчуття щастя та задоволення від життя, тоді старість буде приємною порою.

Ф. Гезе виділяє три типи пізнього дорослого віку та людей, що проживають цю стадію розвитку: негативіст, що заперечує у себе ознаки старості; екстравертований, що визнає прихід старості і через зовнішні явища, і спостерігаючи за змінами; інтравертований тип, для якого характерним є гостре переживання процесу старіння.

І. С. Кон виділяє такі соціально-психологічні типи пізнього дорослого віку: активна творча старість, коли людина продовжує цікавитись суспільним життям, виховувати молодих, жити повноцінним життям; люди пізнього дорослого віку, котрі займаються справами, на які у них раніше не вистачало часу; третій тип людей похилого віку знаходить головне застосування своїх сил в сім'ї; останній тип людей – це ті, сенсом життя яких стає піклування про власне здоров'я. Поряд з цим, Кон звертає увагу і на негативні типи розвитку: агресивні, всім незадоволені, такі, що не розкрили свій потенціал, люди; розчаровані в собі та у власному житті, самотні невдахи [8].

Також важливим аспектом пристосування до нових умов життя людей пізнього дорослого віку є копінг-поведінка. Копінг-поведінка – форма поведінки, яка відображає готовність індивіда вирішувати життєві проблеми.

Особливості цього вміння пов'язані з «Я-концепцією», локусом контролю, емпатією, умовами середовища. Копінг-поведінка реалізується за допомогою копінг-стратегій на основі ресурсів особистості та середовища. Одним із найважливіших ресурсів середовища є соціальна підтримка. До особистісних ресурсів належать адекватна «Я-концепція», позитивна самооцінка, низький нейротизм, оптимістичний світогляд, емпатичний потенціал, афіліативна тенденція та інші психологічні конструкти [4].

Існує достатньо велика кількість стратегій копінг-поведінки. Загалом, вчені розглядають копінг з точки зору виконання ним двох основних функцій: регуляція емоцій (копінг, націлений на емоції) та управління проблемами (копінг, націлений на проблему).

Загалом, більшість психологів дотримуються єдиної класифікації допінгу [9]:

- 1) копінг-стратегії, спрямовані на ситуацію;
- 2) копінг-стратегії, спрямовані на переоцінку ситуації;
- 3) зусилля, спрямовані на знаття емоційної напруги.

На перевагу стратегій копінг-поведінки впливають індивідуально-психологічні особливості: темперамент, рівень тривожності, тип мислення, особливості локусу контролю, спрямованість характеру. Перевага тих чи інших способів реагування на складні життєві ситуації ставиться у взаємозалежність від ступеня самоактуалізації особистості – чим вище рівень розвитку особистості людини, тим краще вона справляється з труднощами, що виникли [4].

Згідно з цим положенням, перешкоди, що зустрічаються в житті людини, мають своїм джерелом не лише зовнішні (специфіку середовища), але і внутрішні (індивідуальні передумови) умови. Як захисні, так і копінг-стилі реагування пов'язані з установками та переживаннями, ставленням до себе та інших, зі структурою життєвого досвіду, тобто з поведінковим, когнітивним та емоційним рівнями ієрархічної структури психіки.

Варто розглянути, як співвідносяться копінг-стратегії з особистісними якостями людей похилого віку. Передбачається, що напружені, збуджені, з низьким самоконтролем люди схильні використовувати агресивні стратегії. Стратегії агресивної поведінки допомагають їм розрядити внутрішню напругу. Крім того, для напружених людей пізнього дорослого віку характерні стратегії емоційного реагування, а для збуджених – стратегії агресивної поведінки, промовляння ситуації з метою її осмислення, а також невротичні прояви.

Для людей, схильних до ризику, характерні стратегії афективного реагування (переважне використання деструктивних стратегій). Часто людям такого типу в складних життєвих ситуаціях притаманні реакції активного протесту: вибухові реакції гніву, плачу, крику, руйнівні дії та агресія. При цьому агресія може бути направлена як зовні, так і на самого себе.

Розслаблені та стримані люди похилого віку, відчуваючи напругу та неспокій, не схильні до збудження, а навпаки, ще більше розслабляються, використовуючи стратегію «намагаюсь розслабитись, залишатися спокійним». Людям такого типу, а також людям з високим рівнем самоконтролю, така стратегія допомагає особливо добре [6].

Можна передбачити, що, вибудовуючи захисну поведінку, кожна людина спирається на характерні для неї відхилення (загострення) особистісних якостей. Збуджені ще більше збуджуються, стримані та розслаблені, навпаки, ще більше розслабляються. Люди пізнього дорослого віку з поганим самоконтролем зовсім перестають контролювати себе.

Для тривожних людей похилого віку характерні такі стратегії боротьби зі стресом: емоційного від реагування на ситуацію, звернення до Бога, промовляння в зовнішній мові проблемної ситуації, стратегія отримання задоволення через їжу. Остання з них допомагає перебороти напругу та неспокій. Висока тривожність виражається в постійній стурбованості, сумних побоюваннях та поганому настрої. Такі люди часто плачуть та сумують.

Чутливі люди пізнього дорослого віку частіше застосовують стратегію звернення до Бога. Такі люди постійно потребують підтримки більш сильної на їх погляд особи (дітей, онуків, родичів, лікаря тощо).

Отже, у своїй захисній поведінці люди похилого віку спираються на ті властивості особистості, які для них найбільш характерні. При цьому одні якості базуються на вроджених властивостях темпераменту (реактивність, чутливість, активність, екстраверсія інтроверсія, емоційна збудливість), а інші – соціально обумовлені, сформовані упродовж життя. Незалежно від свого походження ці характерні для конкретної людини загострення властивостей особистості є тією «психологічною зброєю», яку вона використовує для свого захисту.

Отже, пристосування в пізньому дорослому віці часто мають загальні риси з пристосуваннями, що спостерігалися в юності чи



у зрілому віці. Людина, визначаючи свою ідентичність, розвиваючи конкретні якості особистості, проносить їх через все життя. Коли люди досягають старості, їх реакція на старіння й нові ситуації виявляється індивідуальною й обумовлюється ідентичністю та якостями особистості, які були набуті у попередній період життя. Відповідно, розвиток особистості в пізньому дорослому віці складається з особистісної інтерпретації подій та реакції на них, тісно пов'язаних з поведінкою людини в минулому [8; 10].

Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми дозволяє зробити такі основні висновки:

- 1) кожна людина тією чи іншою мірою використовує механізми психологічного захисту, які забезпечують їй збереження відносної стабільності психічного стану (психіки);
- 2) люди рідко використовують який-небудь єдиний механізм захисту; один чи декілька механізмів психологічного захисту є для особистості основними, з часом саме вони стають звичними, їм віддається перевага перед іншими, використання яких є ситуативним чи поодиноким;
- 3) пізня дорослість – період найбільшої насиченості стресами, це обумовлено тим, що люди пізнього дорослого віку вимушені пристосовуватися не лише до нової ситуації зовні, але й реагувати на зміни в самих собі;
- 4) люди пізнього дорослого віку в складних життєвих ситуаціях спираються на ті стратегії копінг-поведінки та використовують ті захисні механізми, які застосовували у попередні періоди життя.

### Список використаних джерел

1. Авербух Е.С. Расстройство психической деятельности в позднем возрасте. – Л., 1969. – 285 с.
2. Александрова М.Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии. – Л., 1974. – 135 с.
3. Анцыферова Л.И. Новые стадии поздней жизни: время теплой осени или суровой зимы? // Психолог. – Том 15 – № 3. – 1994. – С. 99-105.
4. Демина Л.Д., Ральникова И.А. Психическое здоровье и защитные механизмы личности. – Барнаул: Изд-во Алтайского государственного университета, 2000. – 123 с.
5. Захарова Ю.Б. О моделях психологической защиты на уровне межгруппового взаимодействия // Вестник Московского университета. Серия. 14. Психология. – 1991. – № 3. – С. 11-17.
6. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 940 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
7. Максимова С.Г. Социально-психологические аспекты дезадаптации лиц пожилого возраста и старческого возраста // Клиническая геронтология. – № 5-6. – 2000. – С. 58-63.

8. Максимова С.Г., Луницин Б.Г. Социальные фрустрации лиц пожилого и старческого возраста в контексте социально-психологической дезадаптации // Клиническая геронтология № 7. – 2001. – с. 38-45.
9. Овчаренко В.И. Психологические механизмы защиты // <http://slovari.yandex.ru/dict/psychlex6/article//PS6/ps6-0477.htm>
10. Полищук Ю.И. Старение личности // Социальная и клиническая психиатрия. – 1994. – Том 4. Вып. 3. – С. 108-115.
11. Пухальская Б. Старость как фаза развития человека. // Старость. Популярный справочник. – М., 1996. – С.33-41.
12. Штроо В.А. Исследование групповых защитных механизмов // Журнал практической психологии и психоанализа. – №3. – 2001.
13. Bromley D. B. The Psychology of Human Ageing. London, 1996 – 201 с.

The article is devoted to the problem of psychological defenses and coping of aging. The author analyzes theoretical data on the topic of psychological defenses and coping in old age in compare with adults. The author proposes topics of future research in the field of defenses of aging.

**Key words:** psychological defense, defense mechanisms, aging, adaptation, coping.

*Отримано: 22.09.2009*

**УДК 37.091.31-059.1**

*Л.П. Скорич*

## **ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПІДХОДУ У НАВЧАННІ**

У дослідженні здійснено детальний аналіз теоретико-методологічного матеріалу щодо реалізації індивідуального підходу в навчанні, в основу якого лягли теоретичні погляди Г.С. Костюка, які глибоко, оригінально і точно відображають індивідуальний підхід до учнів, враховуючи вікові та індивідуальні фактори.

**Ключові слова:** теоретичні основи, індивідуальний підхід, вікові та індивідуальні особливості, навчання.

В исследовании проведен детальный анализ теоретико-методологического материала по вопросу реализации индивидуального подхода в обучении, в основу которого легли теоретические положения Г.С. Костюка, которые глубоко, оригинально и точно отражают особенности индивидуального подхода к учащимся с учетом возрастных и индивидуальных факторов.

**Ключевые слова:** теоретические основы, индивидуальной подход, возрастные та индивидуальные особенности, учеба.